

ספרים

היוצאים לאור

על ידי

חברת מקיצי נרדמים

תשכ"ד

שנה ל"ב לפעולת החברה והעברתה לא"י

ראשי החברה

הועד הפועל בישראל, ירושלים

שמואל יוסף עגנון

יושב ראש

שרגא אברמסון, יצחק בער, שלמה דוב גויטיין,

חיים שירמן, גרשם שלום

אפרים אלימלך אורבך

מזכיר

חברי הכבוד

שאול ליברמן, ניו-יורק
אליעזר הלוי פינקלשטיין, ניו-יורק
יוסף קאפח, ירושלים
בצלאל רות, אוקספורד
יעקב דוד וילהלם, שטוקהולם
יששכר יואל, ירושלים
ישעיה תשבי, ירושלים

דוד צבי בנעט, ירושלים
ישראל ברודי, לונדון
דניאל גולדשמידט, ירושלים
משה גרינולד, מילבורן
יהודה אריה וואידה, פריז
שלום שפיגל, ניו-יורק

לרעיתי לשולמית

✱

JOSEPHI b. JUDAH b. JACOB IBN 'AḲNĪN

DIVULGATIO MYSTERIORUM
LUMINUMQUE APPARENTIA

COMMENTARIUS IN CANTICUM CANTICORUM

TEXTUM ARABICUM EMENDAVIT
VERSIONE HEBRAICA ET NOTIS INSTRUXIT

A. S. HALKIN

—

—

SUMPTIBUS SOCIETATIS MEKIZE NIRDAMIM
ADIUVANTE INSTITUTO "KOHUT MEMORIAL FOUNDATION" DICTO
HIEROSOLYMIS MCMLXIV

ר' יוסף בן יהודה בן יעקב אבן עקנין

התגלות הסודות והופעת המאורות

פירוש שיר השירים

מקורו הערבי ערך הגיה ותרגם בצירוף הערות

אברהם שלמה הלקין

הוצאת "מקיצי נרדמים"

בסיוע המוסד לזכרון אלכסנדר קאהוט

ירושלם התשכ"ד

נדפס בישראל

Printed in Israel

בדפוס מרכז, ירושלים

פירושו של ר' יוסף אבן עקנין לשיר השירים, אשר מחברו מתפאר בו כי לפניו לא חבר איש פרוש כמותו, יוצא עכשיו לאור העולם. משלשת ספריו הגדולים אשר שרדו מבין יצירותיו לא נשאר בכתובים כעת אלא ספר רפואת הנפשות, ושם יזכה גם הוא לגואל. אני מקוה כי כשם שמצאתי ענין בעריכתו ובתרגומו כן ימצאו אחרים ענין בקריאתו ובהכרת יוצרו.

כמה מחברי בבית המדרש לרבנים באמריקה ובאוניברסיטה העברית עזרו לי בעבודתי. מהם אני קורא בשם גיסי הפרופיסור שאול ליברמן והפרופיסור דוד בנעט. אני מודה להם ולאחרים על כל אשר למדתי מפייהם. אולם אחריות המלאכה עלי, ואם יימצאו בה חסרונות אני החוטא.

תודתי נתונה למנהלי ספריית בודלי באוכספורד שנתנו לי רשות לערוך את כתבי היד הנמצא באוצרם, ולמנהלי הספריות של בית המדרש לרבנים באמריקה ושל האוניברסיטה העברית ולעובדיהן על הספרים וכתבי היד שהעמידו לרשותי באדיבותם ובטוב לבם.

אני מחזיק טובה לחברת מקיצי גרדמים ולחברה הפעיל הפרופ. אפרים אורבך שהכניס את הספר תחת כנפי החברה ולקרן קהוט ולמנהיגה הפרופ. שלום שפיגל על עזרתם לחברה בבצוע תכניתה.

יעמדו כל העתידים והמשתתפים על הברכה.

אני מקדיש את הספר לרעייתי שעמדה לימיני כל הימים.

ער"ה תשכ"ד.

התכן

יא—כ		הקדמה
19—2		פתיחה
	7—4 13—6 15—12	השתלשלות הבריאה השכל הפועל המושכלות
61—20	41—38 43—40	פרק א שחורה ונאווה תאווה הגוף
113—62	67—66 77—74 85—84	פרק ב דודי בין הבנים שמאל וימין כיצד אדם לומד
169—114	123—120 143—130 147—142 153—148 169—166	פרק ג "שאהבה נפשי ראיתם" פירוש פרשת "ויאבק איש עמו" המחבר והרמבם מסכימים "ששים גבורים" לפי פירוש הסוד "במלך שלמה" לפי פירוש הסוד
243—170	175—172 179—176 181—180 191—190 201—196 215—210 235—232 239—236 241—238	פרק ד מיני השיעור ספור על ר' יהודה הלוי תולעי המשי רצון הנפש לבא למלכות שמים כחות הנפש הדמיון בין הלמוד ובין דבש וחלב מקרה המזון בקיבה מצבי הדם וערכו האבר הראשי בגוף האדם
307—244	245—244 251—248 259—250 299—296 303—302 305—302	פרק ה דרך לקיטת המור ההנאה מן הדעת ששת הענינים היוצאים מן המלים השפעת העולם העליון על התחתון המקבילים מבנה ההיקשים
359—308	311—308 319—318 325—322	פרק ו מאגרת חי בן יקצאן מיני השיעור "שיניך כעדר הרחלים"

337—332	פילגש ויפת תאר	
339—336	מספר נוסף, חסר, שה	
353—348	השחר והלבנה	
399—360		פרק ז
395—392	שלוש מדרגות בלמוד התורה	
489—400		פרק ח
413—408	שמאל וימין לפי פירוש הסוד	
419—412	ארבע השבועות שבשיר השירים	
423—418	השבועות לפי פירוש הסוד	
445—440	המלכים החוטאים	
469—464	המורה והתלמידים	
471—468	הכל ראויים ללמוד תורה	
473—470	עשרת הכחות הגלויים והנסתרים	
503—490		חתימה
495—490	החובה ללמוד מכל מקור	
501—498	יגיעת המחבר בפירושו	
501—500	תפלה	
504		נספח
519—505		מפתחות
521		לוח התקנים

הקדמה

רב יוסף בר יהודה ברב יוסף בריה דרב יעקב ז"ל ספרדי ברגלונזי¹ לא השאיר לנו בכתביו הקיימים פרטים על חייו, וגם מדברי אחרים עליו אין למצוא עובדות נוספות. כיון ששמו ויחסו מלמדים ברור שאין לערבב אותו עם תלמידו המובהק של הרמבם² יש למחוק מתולדות חייו את העובדות השייכות לרב יוסף בר יהודה בר שמעון³. מסתבר שהכנוי ברגלונזי שב אליו, וברצלונה עיר מולדתו. אפשר להניח שגם הוא, כבן דורו הרמבם, נאלץ לעזוב את עירו מפני השמד ולהגר לארץ המערב⁴. מרמזים שונים בספריו⁵ למדים שהיה אנוס, כלומר, למראית עין הכיר בו אנשים שלא ידעוהו בן דת האסלאם. ראוי לציין שבמצבו זה לא לימד זכות על עצמו או על אחרים העושים כמעשהו, אלא ראה עוזש חמור בגורלם וחטא כבד באונסם⁶. לאחר שעזב את ארץ מולדתו התישב בעיר פאס בצפון אפריקה. שם גם הכיר את הרמבם. עלינו להתייחס בכובד ראש לרגשותיו המובעים בשורות שכתב בצאת הרמבם למסעיו מזרחה, ולהסיק מהם כי ידידות שררה ביניהם⁷. לאחר שנפרדו לא המשיכו כנראה לעמוד בקשרי מכתב. רבנו משה לא הניח לנו אף שורה אחת כתובה לאבן עקנין, וגם מחברנו, אם כי הוא מזכיר אותו בטפריו ונוהג בו כבוד רב, אינו מעיד בסגנונו על ידידות שנמשכה לאחר פירודם.

1. זה נוסח שמו בראש ספר טב אלנפוט, בפתיחת ספר המוסר (בלי הכנוי ברגלונזי). ובפתיחת ספר מבוא התלמוד וספר מדות ומשקלות, ראה להלן.
2. בספר מלחמות השם לר' אברהם בן הרמבם כתוב: ר' יוסף בר יהודה בר' שמעון היה שמו (מהדורת מרגליות, נד). אלקפטי, תאריך אלחכמא, 392 מציין שאבן שמעון הוא שם סבו העשירי או התשיעי, שהיה בסבטת, שהוא מגרבי.
3. ע"י במחקרו של מונק, יוסף בן יהודה. לענין הוכחה בדבר זהותם של זה ושל מחברנו ראה ספר היובל לאלכסנדר מרכס, החלק האנגלי, 399—405. קשה לחבין כיום מה המריץ את שטיינשניידר להלחם לטובת הזיהוי עד דינו דברים הסותרים את הנחתו דין זיופים (גומילטי שריפטן, 1, 37, 69, 74). ר' בנצט, אגרות הרמבם, בתחלת המבוא.
4. אמנם שגור-מקום זה הוא בחינת "מן הפח אל הפחת", שהרי מארצות אלה יצאה זרעה. אך יתכן שפעלה בלבם התקוה שבארץ אחרת לא יחשדו בהם שהם יהודים ויהיה לאל ידם לקיים תורת ישראל בסתר, ר' פירושנו לפרק ז. א.
5. בספר רפואת הנפשות הכניס פרק שלם על הרדיפות, והרושם הוא שגם הוא אחד מן הטובלים, ר' לחלן, ובחתימתו לפרושו, 129 א דבריו ברורים.
6. ר' מאמרי "לתולדות השמד בימי האלמוחזדין", ספר הזכרון ליהושע סטאר (אנגלית) 103.
7. ר' פירושנו ח. ו, סיוע לדברי מחברנו יש במובאה בספר שטיינשניידר ח"ל, 75: ובפרט כפי דעת הפילוסוף האמתי ר' יוסף בן עכנין הברוילוני אשר היה תלמיד חבר למאור הגולה הרמבם ז"ל כל ימי חייתו בפאס...

נראה שהיה רופא, ואולי גם התפרנס מן הרפואה. ענינו במקצוע הזה רב מאד. הוא תופס כל הזדמנות המזדמנת לו בחבוריו לכתוב על גוף האדם, מחלותיו, סמים ורפואות, מעלתם הרפואית של צמחים ומתכות, ועל פעולתם של חלקי הגוף השונים.⁸ גם בתורת הנפש הוא מגלה הרבה ענין, ואף לה הוא מקדיש מקום רב בספריו.⁹

על חייו הפרטים אין ידיעות. לא ידוע אם היה בעל אשה ואב לבנים, או אם היו לו קרובי משפחה. גם על שנות חייו וסופם אין לומדים דבר. רצונו ותקונו לעזוב את עיר מגוריו¹⁰ ספק אם נתמלאו. יתכן שנפטר בסוף המאה השתים עשרה או בראשית המאה השלש עשרה למספרם.¹¹

במדה שאפשר לעמוד על אישיותו ועל כשרונותיו מתוך חבוריו ניכר שלא הצטיין בכוחותיו. מקוריות רבה במחשבותיו אינו מגלה, אבל היה אדם בעל ידיעות רבות. ספריו מוכיחים שהיה בן־בית בתלמוד ובמדרשים. הוא גם הכיר את הספרות הערבית, ותכנית הלימודים שהוא מסדר ללומד בפרקו על החנוך¹² מעידה על ענינו הרב במדעים ובחכמה האלוהית. אדם רציני היה, ואמונתו התמימה בשלום השורר בין תורתנו ובין הדעות החיצוניות משקפת את השלמות בנפשו בנידון זה.

אלה הספרים שחבר¹³:

8. למשל ספר המוסר, 43 ואילך; פירושנו ב. ז. ג. ו ועוד. בטב אל־נפוס הוא מסור שבחים לחכמה זו, 44 ב ואילך.

9. למשל ספר המוסר, 48, 74, 170. פירושנו עוסק כולו בנושא זה.

10. ר' תפלתו היוצאת מן הלב בחתימת פירושנו 129 א ורשימת זכיותיו. כרמבם כן גם הוא פוסק שהגרדף על דתו חייב לצאת לארץ אחרת, ע"י מאמרי הנ"ל 102, 104.

11. עובדות לדיוק בתאריכים חסרות. נראה שאת ספריו הידועים לנו כתב בין השנים 1165—1195 בערך. ספר המוסר מכיר היטב את פרוש הרמבם למסכת אבות (ע"י בכר בהקדמה לספר ע"ע XV—XIV). בטב אל־נפוס הוא מזכיר את הרמבם (א58) ומצטט משפט מהלכות עכ"ם יב. ו (שמענו מוקנינו וכו'). מדבריו יוצא שרק כשעמד בפירוש שיר השירים הגיע אליו ספר משנה תורה, 36 א, ובהרצותו על הרמבם בהערותו לפסוק האחרון בפרק ז (103 ב) הוא מונה את ספר מורה הנבוכים בין יצירות הרמבם. אמנם בעיה מסובכת מתעוררת לרגל מנהגו של מחברנו להזמין את הקורא בכל אחד מספריו לעיין באחד משני ספריו האחרים, אולם התחומים של ספריו אינם משתנים, ואפשר להציע את השנים שבפנים.

12. טב אל־נפוס פרק כז, 101ב—127א. חלק זה מספרו נדפס גם במקורו הערבי (גידעמאנו, 57—1, D, jüd. Unterrichtswesen während d. span-arab. Periode), גם בתרגום עברי (ספר חיובל לסאקאלאו, 371—388).

13. יש להעיר שאין להמלט מספק ביחוס יצירה למחברנו או לתלמידו של הרמבם אם היא נקראת על שם ר' יוסף בר יהודה גרידא, כגון ספר בסתאן אלאזהאר הנזכר בפירושו

א. ספר חקים ומשפטים¹⁴. מביאוריו יש להסיק שהיה ספר דינים הנוהגים בזמן הזה¹⁵. הוא מחולק לספרים, והראשון מוקדש להצעות כוללות ולימודי הדת¹⁶ וכולל ענינים כמו תשובה ועמודי החכמה¹⁷. נראה שבכל ספר נכנסו קובצי הלכות כגון הלכות תשובה, הלכות קריאת שמע¹⁸, ועוד. אף על פי שהיקפו היה מצומצם מחבור משנה תורה, הואיל ולא טפל אלא במצוות הנוהגות בימיו, בכל זאת יש להניח שנטייתו להאריך בדבור עשתה את שלה גם כאן, ולא לחנם הוא מכנה אותו חבורנו הגדול¹⁹.

ב. ספר המוסר והוא פירוש לפרקי אבות. הפרופיסור זאב בכר הוציאו לאור וטפל בו בחבה²⁰. חבור זה כתוב עברית²¹.

ג. רסאלה אלבאנה פי אצול אלדיאנה — אגרת "גלוי עיקרי דת התורה"²². מן המובאה בספר המוסר נמצאנו למדים ששאלת רשות הבחירה של האדם נידונה שם. הציטטה הנמצאת בספרנו²³ מפרשת פסוק בשמואל ב א. כו.

ד. מאמר לרבינו יהוסף בן עקנין ז"ל פי מערפה כמיה אלמקאדיר אלמזכורה פי תורה שבכתב ותורה שבעל פה = מאמר על המדות והמשקלות לר' יוסף בר יהודה בר' יוסף בריה דרבנא יעקב הדיין ספרדי זלה"ה מברצלונה²⁴. כתב יד²⁵. התרגום העברי יצא בעריכת שזה"ה עם הערות²⁶.

של אברהם בן שלמה לגביאים ראשונים (כת"י בית המדרש לרבנים מספר 1011; ר' מאמרו של ברעז כהן, "Un fragment d'un livre inconnu", בהשקפה הצרפתית, 100, 52—61).

14. שם זה נזכר בספר המוסר שבע פעמים, בכר כנ"ל, X. בפירושונו הוא מזכיר אותו בהקדמה 4.ב4 ובדברי רבותינו לפרק ג. ו, (8.36) עי' רמ"ש כנ"ל, ובכר, שם.

15. ספר המוסר 109.7.

16. בשת"ש ג. ו הוא מדבר על "מעשה בראשית ומעשה מרכבה בחבורנו הגדול הנקרא חקים ומשפטים".

17. בכר שם XI.

18. שם.

19. שם; ר' הערה 16.

20. הוצאת מקיצי גרדמים, ברלין 1910.

21. ר' הערכת המהדיר, XI ואילך.

22. כך מחברנו מתרגם אותו, ס' המוסר 61. 17—18.

23. דף 12 ב ותהערה.

24. גנזי נסתרות (הוצאת קאבאק), קובץ שלישי, 185.

25. אוכספורד, קטלוג גויבואר 3.1315.

26 גנזי נסתרות ג, 185—194.

ה. מבוא התלמוד. גרץ הוציא אותו לאור²⁷. שזח"ה דחה את סברתו של גרץ שהמבוא נמצא בתוך מאמר מחברנו על המדות והמשקלות²⁸, ומודיע שברשותו יש כתב יד של מבוא זה ושם המחבר רשום בו: המאמר שחבר רבי יוסף ברי יהודה ברי יוסף בריה דרבנא יעקב הדיין הספרדי מברזילתא על עקרים שצריך לדעת אותם מי שרוצה להיות בקי בחכמת התלמוד והם יב פרקים.

ו. טב אלנפוס אלסלימה ומעאלגה אלנפוס אלאלימה — רפואת הנפשות [השלמות] ומחיה הלבבות [הפגומים]²⁹. המחבר קורא לו בעברית רפואת הנפשות³⁰, וגם השם מרפא הנפשות נמצא³¹. כתב-יד בספריית אוכספורד³². שבעה חלקים בספר: 1. על מהות הנפש; 2. חלקי הנפש; 3. הנפשות השלמות, סכנותיהן וצרכיהן; 4. הנפשות הפגומות; 5. רפוי הנפשות הפגומות; 6. השמדות וסבותיהם³³; 7. התועלת מן השמדות, הדרך לחשובה. 8. פירוש שיר השירים. ראה להלן.

אבן עקנין חבר גם שירים³⁴. כמו כן נמצאים כמה פירושים לפסוקים בספריו, אך אין להניח שחבר ביאורים לספרים מן המקרא פרט למגלת שיר השירים. אף במקום שהוא כותב "באחד מפירושי" (31 ב בפירושו) קרוב לחדאי שכוונתו לדין בפסוק באחד מחבוריו³⁵.

פרוש שיר השירים

חבור נקרא אנכשאף אלאסראר וטהור אלאנאר — התגלות הסודות והופעת המאורות³⁶, וראה לו שם זה. אבן עקנין מתאמץ ביחד לחשוף את הטמון שבדברי שלמה, ובכך הוא רואה את חידושו בבאור. במבוא הוא משתבח שאיש לא קדם לו

27. ברעסלויא, תרלב, לכבוד... ר' זכריה פראנקל... ביום מלאת לו שבעים שנה.

28. שם, 197.

29. ע"י בכר, ס' המוסר, הערה 4, 5.

30. שם.

31. ס' יאיר נתיב לר' יהודה בן שמואל (גידעמאנן, כנ"ל הערה 12, 59) מאמר על הנפש עדעלמאנן, דברי חפץ, 23—27).

32. קטלוג גויבואר 1273, 1.

33. מאמר זה סיכמתי בספר יהושע סטאר, ע"י לעיל הערה 6.

34. פרק ה. ב ופרק ה. ו. בספרנו (112א); טב 87 ב (ע"י פרוסדינגס של החברה האמריקאית לחקר היהדות 14 (1944), 142).

35. שלא כדעת גויבואר, מונטשריפט 1870, 445 הערה 1.

36. ראה סוף מבוא, 5א; גם בהתחלת הספר שם זה רשום בכתב ידו של המעתיק.

בעבודתו זאת³⁷ פעמים אחדות הוא מביע את שמחתו או תובע את זכותו שהצליח לפענח את הצפון בפסוק³⁸, ובמקום אחר הוא שמח בעצמו כל כך שהוא מסיים ואומר³⁹: ואני אומר כי לוא בא פירוש לידי החכם ע"ה וידע שהבנתי דבריו על רמזיהם והוצאתי את תוך מליו מקלפתו, כי עתה הודה לי על כך והזמינני ללמוד חכמתו ממנו, וראה שאני קודם בה מזולתי וראוי לה מכל איש מלבדי. מתוך אמונה שלמה בהצלחתו הוא מזכיר בחתימת ספרו שמות חכמים ראשונים שנטפלו גם הם להבנת החבור הקצר הזה⁴⁰, ומדגיש כי הקורא יכיר כי "מכריעים דבריו של השנון בחסד האל יתעלה, תועמו עלי ודיעת כוננתי בבאורר".

פרושו בעל שלשה פנים: פשט, דרש וסוד. בטחנתו בגישתו רב מאד, והוא רואה סמלים וסודות בכל⁴¹. שלשת הדרכים האלה בהבנת הפסוקים הם "כנגד שלשת מיני הכחות המצויים באדם, הנפשי והבהמי והטבעי"⁴². בדרך הראשונה הוא עומד על משמעה ודקדוקה של כל מלה, מנתח אותה לחלקיה, ומסביר כל זרזת שהוא מבחין בה⁴³. הוא מודיע שאת ידיעותיו אלה שאב מתוך ספריהם של מחברים שקדמו לו, רב סעדיה גאון, חיוג, אבן גנאה, ר' שמואל הנגיד, אבן ברק, ר' יהודה אבן בלעם, ר' משה הכהן גיקטילה וזולתם אבל את רוב דבריו הוא לוקח מאבן גנאה, גם ממלותיו גם מספרי הדקדוק, לפרקים בהעתקה מלולית. בדרכו השנייה, שהוא קורא לה לפי שטת רבותינו, הוא מוצא שוב חומר לדרוש בכל מלה בפסוק. אף על פי שרוב דרשותיו באות מדברי רבותינו, ואפשר לגלות את מקורותיו בספרות המצויה בידינו, ישנם כמה מדרשות שלא מצאתי להם מקור, וקשה לקבוע אם מפני שנעלמו ממני, או לקח אותם מקבצים שאבדו, או הוא דורש מלבו לפי שיטת רבותינו. בכמה מקומות האחרון נראה עיקר. את דרך הסוד הוא פותח במלים "לפי שטתי אני". ברי לו שכאן לא נעזר ולא היו לפניו מקורות.

ברם יש לברר את טיב הסוד ואת מהות חדושו. בדרך כלל המפתח להבנת שיר השירים טמון בהכרה ששיחה מתנהלת כאן מסביב לשאלת היחס שבין נפש האדם ובין השכל הפועל⁴⁴, ותוכן השיחה הוא על רצון הנפש להתאחד עם השכל הפועל

37. דף 4ב. 17 וההערה.

38. למשל 22 ב. 14, 30 ב. 4 ועוד.

39. 110 א. 14.

40. ר' סעדיה, ר' אברהם בן עזרא, ר' שמריה, 128 א. 26 ואילך.

41. ע"י למשל 30 ב.

42. במבוא 4ב. 25; הוא גם מבאר את התקבולת, וכן בחתימה 128א. 3 ואילך.

43. ע"י נתוח המלה עטיה 11 א. 12.

44. במבוא הוא מסביר את הקשר שבין שנים אלה, 2 ב. 26 ואילך, וגם בטב פרק ראשון

ועל רצונו הוא לצרף אותה אליו. לפי התפיסה הזאת המגלה דנה בטוב השמור לנפש בהתאחדה עם השכל, העיכובים השונים המונעים את האחד, וחובותיה של הנפש כל עוד העיכובים קיימים. ראש המעכבים הגוף וצרכיו, ותפקידו ברורים לשלושת כוחות הנפשי⁴⁵ בזוג שבינה ובין הגוף. על הנפש הזנה והנפש המתאחדה לפרנס אותו ולמלא את צרכיו ואת תאוותיו במדת הדרוש, והנפש השכלית חייבת להשגיח שפרנסת הגוף תהיה רק לטובת קיומו, למען תוכל במשך היותה מחוברת אליו לקנות מושכלות, להוסיף דעת, ולחיות חיים טובים כדי שתזכה לאושר הטוב השמור לה לאחר פרידתה מן הגוף. משום כך עליה למנוע אותו ואת כליו מלשקוע בתאוותיו, שלא יביא את הנפש השכלית לידי צרה ואבדון. והנה כל התורה הזאת היא מן הרכוש המשותף לתרבות ימי הבינים, היהודית, הנוצרית והאסלמית גם יחד⁴⁶, ולא בה מקוריותו מתגלה. אדרבה כאן קל לגלות מי מודיו, מפני שאינו חושש לשלב לתוך ספרו פסקאות שלמות מחבוריו של אלפאראבי בכל הנוגע לנפש ועניניה, ומחבוריהם של אלראזי ועלי אבן עבאס בעניני הגוף וחלקיו, ובדיקת מראי המקומות תוכיח. כחו הוא מופיע בבסיסו למצוא בפסוקי מגלת שיר השירים את ההשקפות הרדוחות בפסיכולוגיה ובפילוסופיה. כאן הוא מצטיין בחדושים רבים. כבשתי הדרכים הראשונות, הפשט והדרש, כן גם בשטתו הוא, הוא עומד על כל מלה בספר, ומוצא בה חומר למדרשו. אין מן הצורך להעיר שבעיני קורא מודרני ההבנה וההסבר האלה זרים ומופלאים מאד. לא כן דעת מחברנו. בטוח הוא כי דרכו נכונה והוא הולך בה לקראת האמת העמוקה שאותה צפן שלמה המלך מתחת לקלפות מלותיו. אמנם הוא יודע כי שבעים פנים לתורה. בדיון בענין⁴⁷ הוא מברר שדרך הסוד אינו מבטל את הפשט, והוא מביא ראיות מרבותינו ז"ל שהיו דורשים אפילו מצוות שבתורה, וחלילה שהיה בדעתם לבטל את חובת קיום המצוות. זאת דרך הנוצרים, כשם שהפשטנים המסרבים להכיר בזכות פירוש הסוד הולכים בדרך המגשימים באסלאם. עומדים אחדים הוא כותב כדי להוכיח שאין מחלוקת בינו ובין הרמבם הפוסק כי "המגלה פנים בתורה והמוציא דברי המצוות מפשטן הרי זה בדאי רשע ואפיקורוס"⁴⁸. אין להאשים אותו בכוונה הזאת. אולם אין להתעלם מן האמת שלבו נמשך ביותר אחרי הסוד⁴⁹. ביחוד כל לשון של יחסי איש ואשה מעורר אותו להוציא את המלים מפשטן. האשה בספר משלי היא סמל לכחות הנפש⁵⁰;

45. או חלקי הנפש; מחברנו אינו מקפיד על השמוש, ר' בחתימה 128 א. 4 וההערה.

46. פרופ. בעט קבע כי לחכמי ישראל בימי הבינים העוסקים בשאלת הנפש נראתה תורת אלפאראבי מתורתו של אבן סינא, ר' מאמרו "ר' יהודה הלוי ואלגזאלי" כנסת, תשג.

47. 36 א. 4 ואילך. 48. שם שורה 9 וההערה.

49. לדוגמא ישמש פירושו למאמר חז"ל בן שמונה עשרה לחופה, טב, 28ב.

50. 12 ב. 4

קינת דוד על יהונתן: נפלאה אהבתך לי מאהבת נשים מחייבת הסבר פילוסופי.⁵¹ על אחת כמה וכמה מגלת שיר השירים תובעת מן הקורא לחקור את תוכה ולגלות את מצפוניה. לא יעלה על הדעת כי שלמה המלך חיבר שירת אהבה לשמה. לוא עשה כן לא חזי חז"ל מעריכים אותה וקוראים לה קדש קדשים. אם תפס שלמה סגנון של שיר אהבה לא עשה כן אלא למשוך את קוראיו לספר מימי געוריהם, מתוך תקווה שלכשיגדלו ובינתם תגבר יתברר להם שהסוד עיקר והלבוש הוא רק למראית עין.

את פירושו הוא מציע פסוק פסוק, והוא מטפל בכל מלה כאמור למעלה. שטה זו גם אם היא ממציאה לקורא את הבנת הספר על פי דרכו בשלמותה, לוקה מצד אחר. אין מחברנו מצליח להרצות את דבריו ברציפות ובהמשך. הם יוצאים מקוטעים ומביאים לידי חזרת הרעיון, חוסר סדר בהרצאה, וכתוצאה מכך, גם חוסר בהירות. ישנם גם בעלי מדרש גם בעלי סוד שקבלו על עצמם לבאר את המגלה כחבור בנוי על יסודות העקביות וההגיון.⁵² אמנם ביאור ממין זה אינו מתעכב על כל פסוק, אלא רואה את הפרשה בכללה, אולם ההרצאה יוצאת שלמה ומסודרת. לא כן אבן עקנין. לעתים גם הוא כותב כעין מסה⁵³ ברפואה, בתורת הנפש, בתורת ההגיון ועוד. אולם הספר כולו שומר על התבנית של פירוש כמשמחו. מדבריו לומדים מה רבה המועקה שהעיק עליו גורל ישראל ובפרט בזמנו.⁵⁴ כיון שהכיר מן הנסיון את הגזרות שגזרה מלכות ישמעאל על ישראל, והוא עצמו קרבן הרדיפות, הוא מכניס את השאלה למדרשו פעמים אחדות. אהלי קדר (א. ה) מוציאים מפיו את המשפט "אין שעבוד מלכויות מר וחמור משעבודם [של הישמעאלים] ולא מצוק קשה מצרותם ולא יותר כבדות מעולם"⁵⁵. הגלות נמשכת יותר מאלף ומאה שנים בשעבוד קדר ואדום "אשר כל שעבוד שבא לפניו לא היה לא ארך ולא קשה כמוהו, רב הכמות ויגע האיכות"⁵⁶. כל מלכות דורשת מהם "שיכנסו תחת חקיה ויצאו מן הכלל כידוע ממלכות ישמעאל ואדום שכל אחת חושבת למחות ולמחוק את ישראל"⁵⁷. כנסת ישראל אומרת: "אני מסתירה את עבודתי לך ומקבלת דתם למראית עין מיראתי מפניהם"⁵⁸. ובחתימת ספרו זאת

51. שם שורה 6 וההערה.

52. התרגום ורסג בין בעלי המדרש, משה אבן תבון ועמנואל הרומי בין בעלי הסוד.

53. ר' למשל פירושו לפרק ד. טז (59ב. 25 ואילך) או ה. א (64א. 9 ואילך).

54. יש לזכור שבטב אל-נפוס הוא מקדיש שני פרקים לרדיפות שסבלו בני עמו בדורה.

ע"י לעיל הערה 6.

55. דף 9ב. 12; גם הרמבם סבור כך, אגרת תימן (מהדורת הלקין), 94—95.

56. דף 70 ב. 24.

57. דף 71 ב. 6.

58. דף 93 ב. 2.

תפלתו על עצמו: "אני מצפה לשכר טוב מרבוני שיסייע בידי במאמצי להיטחור מטומאת השמד וימלא משאלתי בשאיפתי לצאת מן ארץ גזרה אשר לא מטהרה היא...⁵⁹.

בקשר עם ביאוריו הוא כותב על כמה ענינים הלקוחים מידעיותיו הרבות. הוא מסביר כיצד אדם לומד מחברו⁶⁰, ומה התנאים ללמוד הכתיבה⁶¹; מהלך הירח וקבלת האור⁶²; דרך אחיזת המור מן הצבאים⁶³; סגולות התאנה, הגפן, והתפוח⁶⁴; גידול המשי⁶⁵ ועוד.

בימי הבינים לא נתרגם הספר עברית, אולם בקרב קוראי ערבית נתפרסם במקצת. ידועים שלשה כתבי יד לפחות, וכולם העתקות⁶⁶. ר' שמואל צרצה מביא ציטטות ממנו פעמים אחדות בספרו מקור חיים⁶⁷. ר' בחיי בן אשר גם הוא משתמש בדברי מחברנו בפירוש ויאבק איש עמו (בראשית לב. כה)⁶⁸. ר' נתן בן שמואל⁶⁹, ר' יצחק אבן סהולה⁷⁰, ר' יצחק אברבנאל⁷¹, ר' יוסף חיון⁷², ור' עמנואל אבוהב⁷³ מזכירים כולם את הפרוש אם מתוך ידיעתם או איש מפי איש. בני משפחת גאביון⁷⁴, גם אם אינם מזכירים את הפירוש, הכירוהו כנראה. בכלל יש יסוד לדעה שיוצרי פירושים פילוסופיים למגלת שיר השירים ידעו את חבור אבן עקנין וגם השתמשו בו⁷⁵.

מלאכת עריכת הטכסט הערבי היתה קשה. לרוב רובו של הספר לא עמד לרשותי אלא כתב יד אחד (ראה להלן), והוא נכתב במאה החמש עשרה, כמאתים וחמשים שנה אחרי יצירתו. מרחק־הזמן הזה נתן אותותיו בנוסח שלפנינו. הערבוביה הרבה ביחוס דברים לו או לה (גם להם, להן) ודאי לא מעטו של המחבר יצאה. הרבה

59. דף 129 א. 2. 60. דף 20 ב. 15.
61. דף 129 א. 17. 62. דף 90 ב. 15.
63. דף 63 א. 14. 64. דף 24 א. 6. 17.
65. דף 46 א. 6. 66. ראה להלן.
67. 22 ג — 23 ב, 48 ב — 50 א; ר' ספר היובל לאלכסנדר מרכס, 418.
68. 32 ב — 36 א.
69. מבחר המאמרים 14 א.
70. בפירושו לשיר השירים, קטלוג נויבואר 2.343; ס' היובל כג"ל.
71. דבריו הראשונים בפירוש הפתיחה למורה, דפוס ורשה ג ע"א.
72. ולפילד, Das Hohelied bei d. jüd. Erklärern, 164.
73. גומולוגיה (1727), 103.
74. עומר השכחה, 8 א וגם 31 ד.
75. ע"י ספר היובל כג"ל, 420.

טעויות אחרות ואי־אלו בטויים שלא הצלחתי להבין אף הם תוצאות הנזק שגרמו השנים. משום כך נאלצתי להציע הרבה מאד תיקונים ולתרגם על יסוד התיקונים האלה.

כיון שנתפרסם דקדוק הערבית היהודית ליהושע בלאו שוב אין צורך להעמיד את הקורא על הסטיות מן הערבית הקלסית. הסימנים המיוחדים את לשון הספר מן הקלסית מצויים גם ביצירות אחרות, וכבר עמד בלאו עליהם⁷⁶. אם יצליחו החוקרים להבחין בהתפתחות כרונולוגית בצורות, אפשר יהיה להבדיל בין שמושן של המחבר בלשון הערבית ובין שנויים שהכניסו מעתיקים.

כתבי היד

1. כתב יד אוכספורד (קטלוג נויבואר, מספר 356, ע' 75), 130 דפים 23 שורות צפופות לעמוד. כתב קורסיבי ספרדי מן המאה הטו. חסרים דפים בספר: בין דף 5 ודף 6 (דף אחד, רוב מדרש רבותינו לפסוק א. ב); בין דף 9 ודף 10 (לכל הפחות דף אחד, פירוש הסוד לפסוק א. ה); בין דף 13 (2) ודף 14 דפים אחדים, מסוף מדרש רבותינו לפסוק א. יא עד פסוק טז). הקצה הימני שבחלק העליון של הדף הראשון חסר. שני דפים נושאים את המספר 13. הדפים 52—53 כרוכים שלא במקומם וצריך להעבירם אחרי דף 31⁷⁷. בדף 101 א נכתב הפסוק ז. יא ואחריו חלל של חשע שורות כדי פירוש, ואין להבין למה לא נכנס.

בעמוד האחרון קוראים את הקולופון הזה⁷⁸: אני משה כהן בר חיים הכהן תנצב"ה כתבתי את הספר הזה לעצמי, ונגמר ביום שלישי חמשה לאלול שנת ה' אלפים ומאה ותשעים וחמש [1435], שעה שהגיעה הנה הידיעה אמש שמלכנו ניצל מידי הגוים⁷⁹. אקוה לבורא שידריך אותי לעבודתו וימלא משאלתי שאעשה כמטרת הספר הזה כדי שיוליכני אל האושר הנצחי שאין לו סוף, ויוציאנו מן הגלות ויקבץ פזורינו אל מעון קדשו אמן.

2. כתב יד מ, בית המדרש לרבנים מספר 1056, 21 דפים (האחרון רק בעל עמוד אחד), 21 ס"מ, עשרים וארבע שורות לעמוד. כתב רבני ספרדי מן המאה הטו. כמה מן הדפים מוכתמים קצתם על ידי מים או נוזל אחר. בכמה הקריאה מחוקה.

76. דקדוק הערבית היהודית 68, 70, 245 ועוד.

77. רמ"ש לא תרגיש בכך וחשב שהם חסרים כנ"ל.

78. מקורו הערבי בסוף הטכסט.

79. ר' Lafuente Alcantara, Historia de Granada, III, 257—262.

משום מה הניח המצתיק מספר חללים שלא הכניס לתוכם את המלה חדרושה ואין להבין מדוע עשה כן. תכנו:

דף א — מן הפתיחה. מקביל לכת"י שלנו דף 2 א שורה 24 (הבא) עד 3 א שורה 13 (אסתנארתה).

דף ב. — תחלתו חסרה בכת"י שלנו, והוא מפירוש חזל לפרק א פסוק ב (אדם צמא) עד דף 6 א שורה 16 (אעלמתנא).

דף י. — מקביל לדף 108 ב שורה 13 (פאנה) עד 109 ב שורה 13 (פתרכב).

דף ג—ט; יא—כא ע"א. — מקביל לדף 110 ב שורה 10 (אן) עד סוף הספר. הקולופן נקרא מקצתו: ... וכאן בדה ... סנטיו דעל נהר טאגו יום אלתלאת אלתאסע יום מן שהר אדר ראשון מן סנה כמסה אלאף ומאיה וארבעה וסבעין סנה ללכליקה וכתבה לנפסה בידה אלפאנ[י]ה אלעבד אלפקיר אלי רחמה אללה. ויתבת פיה קול אלנביא אלצאדק לא ימושו מפיד ומפי זרעך ומפי זרע זרעך מעתה ועד עולם = והיתה התחלתו ... סנטיו ... יום שלישי תשעה לחדש אדר ראשון שנת חמשת אלפים ומאה וארבע ושבעים ליצירה וכתבו לעצמו בידו הרפה (?) העבד הנצרך לרחמי שמים ... ויקום בו מאמר הנביא המדבר אמת לא ימושו וכו'.

3. כתב יד א, בית המדרש לרבנים מספר 1057. שבעה דפים, וארבעת האחרונים קטע מפירוש מחברנו. 24×18 ס"מ, עשרים ותשע שורות לעמוד. כתב ספרדי רבני. העלים קרועים, ויש בהם חורים, ושוליהם תלושים. תכן הדפיס מקביל לדף 87 א שורה 21 (תפרקה) עד 92 ב שורה 8 (רואים את).

מלבד כתבי היד האלה עזרו לי גם ספרים שהשתמש בהם מחברנו כפי שאפשר להוכיח מן ההערות. בעיקר לקח חומר מאלפאראבי, וצינתי פ. מקבילות בספרו טב אלנפוס מסומנות ט.

סימנים נוספים:

צ"ל — צריך לקרוא.

צ"להוס: — צריך להוסיף.

צ"להשמיט — צריך להשמיט.

מוטב — סברת העורך.